

DOI

УДК 94:323.269.6(477.43/.44-22)“1917-1918”

Олександр Кравчук (м. Вінниця)

кандидат історичних наук,

доцент Вінницького державного педагогічного

університету імені Михайла Коцюбинського

E-mail: oleksandr.kravchuk@vspu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-5041>

Створення і діяльність союзів земельних власників на Поділлі у 1917–1918 рр.

У статті розглядаються сторінки історії хліборобського руху у Подільській губернії в 1917–1918 рр. Методологічною основою дослідження стали принципи історичного пізнання (об'єктивність, історизм, всебічність), загальнонаукові (логічний та історичний) та спеціальні історичні методи (нарративний, проблемно-хронологічний).

Висвітлено головні передумови хліборобського руху на Поділлі та створення осередків союзу земельних власників. Зауважено, що вони стали проявом поляризації інтересів суспільних верств під час розгортання Української революції. Землевласники у 1918 р. уособлювали консервативний, гетьманський етап революції, що об'єктивно робило їх непримиримою стороною соціального протистояння з його нетерпимістю і ненавистю. Показано головні напрямки діяльності союзів земельних власників у політичній та економічній сферах. Підкреслено, що їх прагнення захистити свої майнові інтереси, яке вилилось у каральні експедиції, нашкоджувалося на неприйняття українським селянством. У підсумку настала радикалізація суспільно-політичних процесів в українському селі, де виникли передумови повалення гетьманату та відновлення УНР.

Ключові слова: Україна, революція, Поділля, союзи земельних власників, гетьманат.

Oleksandr Kravchuk (Vinnytsia)

PhD in History, Associate Professor of Vinnytsia

Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

E-mail: oleksandr.kravchuk@vspu.edu.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3504-5041>

The creation and activities of landowners' unions in Podillia in 1917–1918.

The article examines the pages of the history of the agrarian movement in the Podillia province in 1917–1918.

The methodological basis of the study was the principles of historical knowledge (objectivity, historicism, comprehensiveness), general scientific (logical and historical) and special historical methods (narrative, problem-chronological).

The main prerequisites of the agrarian movement in Podillia and the creation of the cells of the landowners' union are highlighted. It is noted that they became a manifestation of the polarization of interests of social strata during the unfolding of the Ukrainian revolution. Landowners in 1918 personified the conservative, hetman stage of the revolution, which objectively made them an irreconcilable side of the social confrontation with its intolerance and hatred. There are shown the main directions of the landowners' unions' activities in the political and economic spheres. It is emphasized that their desire to protect their property interests, which resulted in punitive expeditions, was met with rejection by the Ukrainian peasantry. As a result, there was a radicalization of socio-political processes in the Ukrainian countryside, where the prerequisites for the overthrow of the Hetmanate and the restoration of the UNR arose.

Key words: Ukraine, revolution, Podillia, landowners' unions, Hetmanate.

Важливим завданням історичної науки є вивчення політичних об'єднань правого спрямування

доби Української революції 1917–1921 ро-ків. До таких відносяться осередки хліборобсько-го руху, зокрема, в аграрному регіоні Поділля.

Революційні події 1917 р., зростання впливу лівих партій, що виступали за скасування приватної власності зумовили консолідацію їх опонентів у хліборобському русі, зокрема, в організаціях консервативного гатунку – «Союзи земельних власників» і «Раді земян». Остання охоплювала польських поміщиків Правобережжя¹. Більш впливовим був «Союз земельних власників». Різних аспектів його історії у загальноукраїнському і регіональному вимірах, ролі представників союзу у гетьманському перевороті торкались А. Антонишин, П. Гай-Нижник, П. Григорчук і О. Яременко, Д. Дорошенко, К. Завальнюк і Т. Стецюк, Н. Король, В. Лозовий, О. Любо-вещь, Р. Пиріг, В. Рекрут та інші. Втім, окремої праці з історії цієї організації на Поділлі у 1917–1918 рр. підготовлено не було.

Мета статті – висвітлити головні аспекти діяльності союзів земельних власників та їх вплив на політичні та економічні процеси на Поділлі у 1918 р.

В Україні осередки Союзу земельних власників почали формуватися у 1917 р. Це були відділення Всеросійського союзу земельних власників і сільських господарів, установчий з'їзд якого відбувся у травні 1917 р. у Москві. Весною 1917 р. засновано відділи Союзу земельних

власників в Катеринославській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Чернігівській губерніях². Того ж року створено Київський обласний союз земельних власників³. Серед поміщиків, які очолювали союзи, за національним складом переважали росіяни⁴.

Зауважимо, що подібні організації також засновували польські землевласники. У липні 1917 р. діяла Спілка землевласників-поляків⁵. 2 серпня 1917 р. у Вінниці польські поміщики заснували «Союз хліборобів Вінницького і Ямпільського повітів»⁶.

Одна з основних вимог представників хліборобського руху полягала у збереженні приватної власності. Як згадував подільський землець В. Приходько, «Поміщики на Україні, переважно поляки і росіяни, що мали втратити свої маєтки, почали організовуватись і міркувати, як би ці свої маєтки урятувати»⁷. Вагоме значення матеріальних інтересів засвідчує висока вартість маєтків на межі XIX–XX ст. Будівлі Шпиківського маєтку Балашових коштували 423 тис. карб.⁸, помістя Велика Русава (понад 950 десятин) – 6 236 тис. карб.⁹. Три маєтки князів Сайн-Витгенштейн у Могилів-Подільському повіті вартували приблизно 4 млн. карб.¹⁰. Маєтки Ф. Юрєвича у Бершаді і Флориному (4 917 десятин) оцінювались 563 тис. карб.¹¹. З. Грохольський придбав маєток в с. Обідне (974,2 десятини) за 300 тис. карб.¹².

¹ Григорчук П. С., Яременко О. І. Хліборобський рух в Україні у 1917-1918 рр. і його роль у встановленні влади П. Скоропадського // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2000. Вип. III. С. 85.

² Осипова Т. В. Всероссийский союз земельных собственников (1917) // История СССР. 1976. № 3. С. 117-118.

³ Уставъ Киевскаго Обласнаго Союза Земельныхъ Собственниковъ. Киев: Типография Акціонерного Общества «Южная Копѣйка», 1917. 11 с.

⁴ Мельничук К. В. Образ влади та уявлення про «блага революції» у селян та робітників Української Держави у 1918 р. // Історичний архів. Наукові студії. Миколаїв, 2017. Вип. 18. С. 33.

⁵ Східне Поділля в добу Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. — грудень 1918 р.). Вінниця: О. Власик, 2008. С. 40-41.

⁶ Поділля в добу Української революції. Рік 1917: Документи та матеріали / ред. кол.: І. М. Шоробура (відп. ред.), В. Р. Адамський, В. Г. Байдич, Ю. І. Блажевич, О. М. Галус, Ю. В. Легун, Н. В. Маковська, В. М. Островий; упоряд.: В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. С. 540-541.

⁷ Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / Віктор Приходько; упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. С. 262.

⁸ Рудь О. Панські садиби Поділля: на прикладі Шпиківського маєтку М. П. Балашова (кінець XIX – початок XX ст.) // Краєзнавство. 2013. № 2. С. 170.

⁹ Нагребецький А. Н., Юніцька Н. М. Наш Деревчин. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2011. С. 44.

¹⁰ Сайн-Витгенштейн Е. Н. Дневник 1914-1918. Подгот. к печати М. Разумовская. Париж: YMCA-PRESS, 1986. С. 191.

¹¹ Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. С. 857.

Влітку-восени 1917 р. суперечності між селянами та землевласниками стрімко наростали. Одним із їх початкових різновидів стали непорозуміння через умови оплати праці селян на збиранні хліба¹³. Надалі проявлялись і інші форми аграрних виступів селян, спрямовані на обмеження приватного землеволодіння. В основі їх була низка чинників, не в останню чергу відіграло роль виснаження селянства внаслідок Першої світової війни. Важливу роль відіграло й те, що у світоглядних цінностях селян найвище місце займала особиста праця на землі як головне джерело власності та достатку. Вони вважали, що право на землю, створену Богом для всіх, мали лише ті, хто її обробляв власною працею, тобто селяни. Кожна селянська родина мала б володіти такою кількістю землі, яка б їй забезпечила засоби до існування за умови праці членів родини. Всім іншим, також створеним Богом, повинні користуватися всі люди. Тому селяни не вважали крадіжкою порубки поміщицького лісу¹⁴.

Активізацію поміщиків посилила хвиля погромів маєтків землевласників, що накрила Поділля у 1917 – на початку 1918 рр. Вони руйнувались, земля, худоба і реманент – розподілялись. Внаслідок таких дій, зокрема, в Ольгопільському повіті Поділля у вересні 1917 – весною 1918 рр. із загальної кількості 110 маєт-

ків уціліло всього 2, а 34 – були повністю пограбовані¹⁵. Збитки сягали 100 млн карб.¹⁶ В інших повітах ситуація була аналогічною. У поміщиків Третяка (с. Микитині) і в Ф. Мазаракі (с. Великий Митник) втрати становили приблизно по 1 млн карб.¹⁷, А. Соколовського (с. Северинівна) – 2, 484 млн карб.¹⁸, А. Ляховської (с. Білий Рукав) – 200 тис. карб.¹⁹, А. Голенкової (с. Попівка) – 40 тис.²⁰. Практично постраждали у тій чи іншій мірі всі великі маєтки.

Частина землевласників Поділля робила спроби участі у політичному житті, зокрема, у виборах до Українських Установчих Зборів. До представленого ними 13 грудня 1917 р. кандидатського списку «Позапартійної групи руських виборців і сільських хазяїв» було включено такі відомі постаті, як граф Д. Ф. Гейден і С. І. Кисельов. Представником цього об'єднання в окружній комісії по справах виборів був В. В. Красовський, а його заступником – О. О. Савостьянов – один із засновників і лідерів «Союзу земельних власників і сільських господарів Подільської губернії»²¹. Прикметно, що з подібними списками кандидати балотувались у Київській («Позапартійна спілка руських виборців») та Волинській («Православні парафії і хлібороби») губерніях. Зазначені списки очолював В. Шульгин, який за переконаннями був російським націоналістом²².

¹² *Грохольський З.* Спогади 1891–1927 років. Вінниця: «ТВОРИ», 2024. С. 52, 54.

¹³ Східне Поділля в добу Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.). Вінниця: О. Власик, 2008. С. 47.

¹⁴ *Калитко С. Л.* Карні експедиції на Поділлі в 1917 р. – навесні 1918 р. та участь в них австро-угорської армії. // *Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р.* Вінниця, 2015. С. 258.

¹⁵ *Куташев І. В.* Селянський рух доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). К.: Видавництво ім. М. Драгоманова, 2012. С. 55–56; *Лозовий В.* Правосвідомість селянства в період Української революції 1917–1920 рр.: історичний аспект. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, редакційно-видавничий відділ, 2011. С. 32–38; ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 76, арк. 10.

¹⁶ ДАВіО, ф. Р-1543, оп. 1, спр. 1, арк. 255 зв.

¹⁷ Поділля. 1918. Ч. 9. 23 (10) березня; *Східне Поділля в добу Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.).* Вінниця: О. Власик, 2008. С. 96.

¹⁸ *Косаківський В., Шпак-Косаківська Н.* Село Северинівка Жмеринського району на Вінниччині в роки Української революції (1917–1921). // *Вінниччина: минуле та сьогодення. ХХХ Вінницька Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція.* Вінниця, 2019. С. 353, 355.

¹⁹ *Маринич В.* Наш край в 1918–1920 роках. // *Перша Хмельницька наукова історико-краєзнавча конференція. Матеріали конференції.* 23 вересня 2015 р. м. Хмельник Вінницької області. Вінниця, 2015. С. 162.

²⁰ Східне Поділля в добу Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.). Вінниця: О. Власик, 2008. С. 85.

²¹ *Адамський В. Р.* Кандидатські списки до Українських Установчих зборів у Подільській виборчій окрузі: персональний склад та регіональна репрезентація // *Вісник Державного архіву Хмельницької області «Подільська старовина».* Хмельницький, 2023. № 1 (9). С. 11–12.

В Україні союзи землевласників набули подальшого розвитку з початком австро-німецької окупації навесні 1918 р. Якщо восени 1917 р. в Україні діяли 2 крайові, 9 губернських, близько 50 повітових організацій Союзу земельних власників²³, то станом на 1918 р., Союз земельних власників об'єднав 10 губернських і 102 повітових союзів²⁴. За відомостями окремих науковців, в Україні налічувалося приблизно 100–150 тис. членів цієї організації. Її очолювали, переважно, поміщики, а основу становили заможні селяни²⁵. Втім, вони не представляли більшості селянства. Навіть за відомостями П. Скоропадського, в Україні 43% селянських господарств мали наділи понад 5 дес. землі²⁶. Заможні селяни, хуторяни та відрубники переважали в союзах земельних власників у Чернігівській, Полтавській, Херсонській губерніях²⁷. По інших регіонах відомостей в історичній літературі не наведено.

Статут Союз земельних власників і сільських господарів Подільської губернії (далі – СЗВСГ) затвердив 22 грудня 1917 р. Вінницький окружний суд²⁸. У документі зазначалося: «Союз має метою розвиток сільського господарства і

сільськогосподарських промислів, захист особистого землеволодіння та зміцнення всіма законними способами будь-якого права власності, як основи народної праці та добробуту Держави»²⁹.

Серед засновників СЗВСГ були, переважно, великі землевласники. Їм або їх родинам належали великі маєтки. Рідним О. Савостьянова належали маєтки у селах Карабелівка, Степанівка, Вища Кропивна³⁰. У Степанівці маєток охоплював 1265 десятин³¹. О. Добровольському належало 2463,38 десятин у містечку Станіславчик³². В. Гук володів маєтком Курилівці (650 десятин землі)³³. Я. Рокицькому належав маєток у с. Олексіївка (549,31 десятини)³⁴, Е. Красицькому – маєток у м. Ворошилівка (400 десятин)³⁵, М. Охримовичу – у с. Мар'янівка (835,95 десятин)³⁶, Е. Кумановському – у с. Куманівці (512,33 десятини)³⁷, Л. Цибульський орендував 273 десятини недалеко від Вінниці³⁸.

Член союзу князь Г. Сайн-Вітгенштейн володів 3433 десятинами у Кам'янці Ольгопільського повіту³⁹, а В. Данілов, службовець Вінницького окружного суду, був власником 152 десятин землі у с. Мікулинці⁴⁰, С. Дерсевіл – земель у с. Попівка (163,45 десятин) і с. Палан-

²² Логінов О. Списки кандидатів до Українських Установчих Зборів по Подільській губернії як відображення палітри політичного життя в Україні наприкінці 1917 р. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXVI Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 8 листопада 2024 р. Вінниця, 2024. С. 74.

²³ Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. К.: Інститут історії України, 2011. С. 125.

²⁴ «Скоропадского я знал с малых лет». Воспоминания графа Д. Ф. Гейдена. 1920-е гг. Публикацию подготовил к. и. н. А. С. Пученков // Исторический архив. 2012. № 2. С. 124.

²⁵ Мельничук К. В. Образ влади та уявлення про «блага революції» у селян та робітників Української Держави у 1918 р. // Історичний архів. Наукові студії. Миколаїв, 2017. Вип. 18. С. 33.

²⁶ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995. С. 284.

²⁷ Осипова Т. В. Всероссийский союз земельных собственников (1917). // История СССР. 1976. № 3. С. 119.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 76, арк. 8 зв.

²⁹ ДАВіО, ф. Д-172, оп. 24, спр. 415, арк. 5.

³⁰ Рекрут В. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917-1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Кн. II: Боротьба за державність України в роки гетьманату та становлення Директорії УНР. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. С. 82.

³¹ Списки по всей Подольской губернии лиц, учреждений, обществ, товариществ и компаний, имеющих право участия в выборах земских гласных на трехлетие с 1911 г. Каменец-Подольский: Типография Подольского Губернского Правления, 1911. 326 с. С. 144.

³² Списки по всей Подольской губернии лиц, учреждений, обществ, товариществ и компаний ... С. 104.

³³ ДАВіО, ф. Р. 207, оп. 6, спр. 22, арк. 5.

³⁴ Списки по всей Подольской губернии лиц, учреждений, обществ, товариществ и компаний ... С. 98.

³⁵ Списки по всей Подольской губернии лиц, учреждений, обществ, товариществ и компаний ... С. 105.

³⁶ Списки по всей Подольской губернии лиц, учреждений, обществ, товариществ и компаний ... С. 75.

³⁷ Списки по всей Подольской губернии лиц, учреждений, обществ, товариществ и компаний ... С. 77.

³⁸ ДАВіО, ф. Р-207, оп. 6, спр. 57, арк. 5.

³⁹ Списки по всей Подольской губернии лиц, учреждений, обществ, товариществ и компаний ... С. 170.

ка (261 десятина), І. Міщенко – у с. Бичева (1000,08 десятин), А. Урбанський – у с. Рижавка (914,72 десятин), М. Стамеров – у с. Дзялів (418,5 десятин)⁴¹.

Соціальна база хліборобського руху на Поділлі охоплювали заможні селянських господарства, які складали 8–10% від загальної кількості 593 642 селянських господарств (станом на 1916 р.). При цьому, 20,5% селянських господарств були безземельними або з наділом до 1 десятини. Разом з тим, з усіх губерній України на Поділлі був найбільший показник маєтків площею понад 500 десятин. Таких було 820⁴².

Загальна чисельність осередків союзу на Поділлі залишається невідомою. В. Гук стверджував, що СЗВСГ складався з 50 осіб⁴³, Я. Рокицький його чисельність обраховував у 25–30 осіб⁴⁴.

Стосовно повітових осередків союзів землевласників, відомо про існування у січні 1918 р. «Спілки землеробів Гайсинського повіту»⁴⁵, а у квітні – осередку хліборобів-власників у Проскурівському повіті⁴⁶. Низка інших повітових осередків землевласників були зареєстровані вже влітку 1918 р. (Літинський⁴⁷, Летичівський⁴⁸, Вінницький⁴⁹).

У Вінниці СЗВСГ спочатку містився на Романівській вулиці (нині – вул. Магістратська), у будинку графа З. Грохольського⁵⁰. На початку літа 1918 р. СЗВСГ розташовувався у приміщенні «Землекультури», у будинку № 12, кв. 8 по вул. Б. Хмельницького (нині – вул. Оводова)⁵¹.

Правління СЗВСГ налічувало 5 осіб (голова – барон А. Мас, заступник – князь Г. Сайн-Вітгенштейн.), в Раду – приблизно 12 осіб (голова – О. Савостьянов)⁵².

До хліборобського руху на аграрному Поділлі були залучені доволі відомі місцеві діячі.

Головою СЗВСГ Подільської губернії був барон Аріст Арістович Мас (1868–1919) – один із передових господарників краю, відомий цукрозаводчик, власник Деревчинського маєтку (3502 десятини у селах Деревчин, Семенівки, Лопатинець, Стрільників Ямпільського повіту). Продукція збудованого його батьком 1877 р. цукрового заводу у Деревчині експортувалась у європейські країни⁵³. У маєтку здійснювалась селекція насіння цукрового буряка, ячменю та картоплі. Це забезпечували селекційна лабораторія та складські приміщення, зведені у 1886 р. Господарство А. Маса неодноразово відзначали на сільськогосподарських виставках⁵⁴. З метою запровадження прогресивних технологій у галузі вирощування сировини для заводу барон у 1888 р. організував дослідне поле та сільськогосподарську станцію. Окрім цього, А. Мас побудував спиртовий та кінний заводи, лікарню, аптеку, бібліотеку, заклав фруктовий сад і декоративний парк, надавав благодійну допомогу місцевим селянам⁵⁵. Станом на 1918 р. Д. Гейден називав А. Маса членом Київського обласного союзу земельних власників та уповноваженим по Подільській губернії⁵⁶.

⁴⁰ ДАВіО, ф. Р-207, оп. 6, спр. 24, арк. 4-5.

⁴¹ ДАВіО, ф. Р-207, оп. 6, спр. 24, арк. 4; Списки по всей Подольской губернии лиц, учреждений, обществ, товариществ и компаний ... С. 68, 69, 94, 99, 172.

⁴² Воловик В. П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2000. Вип. 2. С. С. 60–61.

⁴³ ДАВіО, ф. Р-207, оп. 6, спр. 22, арк. 5 зв.

⁴⁴ ДАВіО, ф. Р-207, оп. 6, спр. 74, арк. 2 зв.

⁴⁵ *Рекрут В.* Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917–1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Книга I: Доба Української Центральної Ради. (4 березня 1917 – 29 квітня 1918 рр.). Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. С. 355.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 76, арк. 2 зв.

⁴⁷ ДАВіО, ф. Д-172, оп. 12, спр. 155, арк. 1–1 зв.

⁴⁸ ДАВіО, ф. Д-172, оп. 25, спр. 747, арк. 11.

⁴⁹ ДАВіО, ф. Д-172, оп. 25, спр. 490, арк. 4–7.

⁵⁰ ДАВіО, ф. Р-207, оп. 6, спр. 24, арк. 4–5.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 153, арк. 101.

⁵² ДАВіО, ф. Р-207, оп. 6, спр. 57, арк. 5–5 зв.

⁵³ *Нагребецький А. Н., Юніцька Н. М.* Наш Деревчин. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2011. С. 40, 42–52.

⁵⁴ *Білецький П. М.* Участь іноземних підприємців у насіннево-селекційних дослідках на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст. // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Філологічна. 2015. Вип. 12. С. 27.

⁵⁵ *Нагребецький А. Н., Юніцька Н. М.* Наш Деревчин. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2011. С. 42–52.

Серед діячів хліборобського руху на Брацлавщині був Петро Миколайович Балашов (1871 – ?). Народився у Санкт-Петербурзі. Закінчив 6-ту Петербурзьку гімназію і юридичний факультет Петербурзького університету. У 1894–1900 рр. служив в російській армії, поручик. Проживав у маєтку Комаргород Брацлавського повіту. 1900–1909 рр. – брацлавський повітовий предводитель дворянства. У 1902–1917 рр. почесний мировий суддя Брацлавського округу. Один з найбільших землевласників Російської імперії (330 тис. дес.)⁵⁷. У 1907–1912 рр. – депутат III і IV Державних Дум. Очолював фракцію помірковано-правих, Російську національну фракцію. Із 1908 р. голова Головної ради Всеросійської національного союзу. Єгер-мейстер (1911). Під час Першої світової війни – один із організаторів Південно-Західної земської організації допомоги хворим і пораненим воїнам⁵⁸.

Ідейне керівництво «Спілки землеробів Гайсинського повіту» здійснював Олександр Олександрович Савостьянов (1871–1947), родом із Одеси, випускник природничого факультету Київського Університету Св. Володимира (1895 р.) і Ново-Олександрівського сільськогосподарсько-го інституту (1898 р.) у сучасному польському місті Пулави. Членам його родини належало 1265 десятин у с. Степанівка і 170 – у с. Карабелівка⁵⁹. За відомостями В. Рекрута, О. Савостьянов був власником маєтків у селах Карабелівка, Степанівка, Вища Кропивна⁶⁰. У 1907–1917 рр. – предводитель дворянства Гайсинського повіту⁶¹. У 1910–1917 рр. – голова гайсинської земської управи, у

1917 р. – Гайсинський повітовий комісар. У 1918 р. – голова Подільської губернської продовольчої управи.

На західних теренах Подільської губернії серед лідерів хліборобів були П. Александров і І. Ракович.

Павло Миколайович Александров (1863–1919) був військовим правником – випускником військово-юридичної академії, працював військовим прокурором. Мав маєток у Смоленській губернії. Крім того, у с. Степанки йому належало 119,35 десятин землі⁶². Був членом партії Октябристів⁶³. У 1911–1918 рр. очолював Подільську губернську земську управу⁶⁴. У березні – вересні 1917 р. – Подільський губернський комісар. За спогадами В. Приходька, «Александров уважався лібералом і не робив будь яких труднощів земським фахівцям та урядовцям, що були відомі своїми «лівими» переконаннями, а дехто мав за собою й неприємності з жандармерією...»⁶⁵. Наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. П. Александров взяв участь у хліборобському русі. Він входив до членів ради і був управляючим справами Київського обласного союзу земельних власників.

Іван Єгорович Ракович (1863 – ?). Народився в дворянській родині в с. Рудовка Прилуцького повіту Полтавщини. Здобув військову освіту. Із військової служби звільнений у запас у званні поручика у 1889 р. У 1899–1917 рр. – почесний мировий суддя на Кам'янецьчині⁶⁶. Кам'янець-Подільський повітовий (1897–1910 рр.) і губернський предводитель дворянства (1910–1917 рр.),

⁵⁶ «Скоропадского я знал с малых лет». Воспоминания графа Д. Ф. Гейдена. 1920-е гг. Публикацию подготовил к. и. н. А. С. Пученков // Исторический архив. 2012. № 2. С. 118.

⁵⁷ Милько В. Українське представництво в Державній Думі Російської імперії (1906–1917). К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 349.

⁵⁸ Глушковецький А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2010. С. 315–316.

⁵⁹ Списки по всей Подольской губернии лиц, учреждений, обществ, товариществ и компаний ... С. 151.

⁶⁰ Рекрут В. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917–1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Кн. II: Боротьба за державність України в роки гетьманату та становлення Директорії УНР. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. С. 82.

⁶¹ Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України. Уривок зі спогадів. Нью-Йорк, 1967. С. 14.

⁶² Списки по всей Подольской губернии лиц, учреждений, обществ, товариществ и компаний ... С. 66.

⁶³ Глушковецький А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2010. С. 226.

⁶⁴ Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. С. 192.

⁶⁵ Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / Віктор Приходько; упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. С. 124.

⁶⁶ Зінченко О. Представники України в Державній раді Російської імперії (1906–1917 рр.). Харків: НТМТ, 2013. С. 131.

дійсний статський радник, камергер імператорського двору. Із 1913 р. – член Державної ради Російської імперії від Подільського губернського земства⁶⁷. У с. Привороття володів 754 десятинами⁶⁸. Голова Союзу російських націоналістів у Кам'янці-Подільському⁶⁹. Був одним із членів Київського обласного союзу земельних власників та уповноваженим по Подільській губернії⁷⁰.

Спроби подальшого впливу на політичні процеси землевласники активізували з австро-німецькою окупацією України навесні 1918 р.

Великі землевласники – вихідці із Поділля або пов'язані з ним, взяли активну участь у встановленні гетьманату. За словами О. Шаповала, «заздалегідь дореволюційна провідна верства Середушої і Правобережної України вирішила була – відновити Гетьманщину на Україні і гетьманом України оповістити нащадка гетьманського роду, Павла Скоропадського». «Цією думкою однозгідно перейнялися були такі стовпи економічно-господарського, промислового і культурного життя дореволюційної України: на Правобережжі – граф Дмитро Федорович Гейден, великий землевласник і меценат Поділля, що мешкав біля Вінниці; Михайло Львович Гижицький, відомий Київсько-подільський діяч; ...»⁷¹. При підготовці до державного перевороту весною 1918 р. П. Скоропадський встановив контакти з Союзом земельних власників. При цьому, він зрозумів, що у спілці неприхильно ставляться до самої ідеї незалежності і до найпоміркованіших проектів аграрної реформи⁷².

Правління Київського обласного союзу земельних власників очолював вінницький по-

вітовий предводитель дворянства граф Дмитро Федорович Гейден (1862–1926 рр.)⁷³. Лише у Вінницькому повіті володів 3 тис. десятин землі. Зокрема, займався благодійництвом, був передовим для свого часу громадським діячем. Посідав помітне місце у політичному житті гетьманської України як голова правління Київського обласного союзу земельних власників. В. Гурко писав: «Створили і підтримували вони фікцію гетьманської влади з метою виключно утилітарною. Селяни-власники, які входили у великій кількості до складу союзу, були запеклими ворогами більшовиків, оскільки побоювались більше від вогню зрівняння їх землі з сільською біднотою. До українського питання вони ставились в масі байдуже»⁷⁴.

Михайло Лукич Гижицький (1884–1941) був родом з Одеси, з сім'ї землевласників південної України. Був членом Української Народної Громади і Союзу земельних власників⁷⁵. Він займався набором офіцерів для здійснення гетьманського перевороту. До нього також залучив свого родича, колишнього депутата III і IV Державних дум Олександра Степановича О. Гижицького (1869–1938), великого подільського (володів 2368 десятин у с. Стратієвка) і херсонського поміщика, Ольгопільського повітового предводителя дворянства⁷⁶. Саме залучені останнім учасники з'їзду 29 квітня 1918 р. скандували «Гетьмана треба!»⁷⁷.

На хліборобському з'їзді 29 квітня 1918 р. від 8-ми губерній України, за спогадами П. Ско-

⁶⁷ Томазов В. В. Раковичі // Енциклопедія історії України. К., 2012. Т. 9. С. 129.

⁶⁸ Списки по всей Подольской губернии лиц, учреждений, обществ, товариществ и компаний ... С. 7.

⁶⁹ Глушковецький А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2010. С. 281.

⁷⁰ «Скоропадского я знал с малых лет». Воспоминания графа Д. Ф. Гейдена. 1920-е гг. Публикацию подготовил к. и. н. А. С. Пученков // Исторический архив. 2012. № 2. С. 118.

⁷¹ Шаповал О. Коли промовила земля українська. З нагоди відновлення Гетьманщини (жмут споминів учасників) // Гетьманський альманах / Відповідальний редактор Ю. І. Терещенко. Ч. 2. К.: ВЦ КНЛУ, 2003. С. 45.

⁷² Савченко В. А. Павло Скоропадський. Останній гетьман України. Харків: Фоліо, 2008. С. 110.

⁷³ «Скоропадского я знал с малых лет». Воспоминания графа Д. Ф. Гейдена. 1920-е гг. Публикацию подготовил к. и. н. А. С. Пученков // Исторический архив. 2012. № 2. С. 118, 125.

⁷⁴ Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Червоний смерч над Поділлям. Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2008. С. 210, 213–214.

⁷⁵ Гай-Нижник П. П. Державна канцелярія при Раді міністрів Української Держави 1918 р.: структура, завдання, діяльність // Гілея. 2021. Вип. 160 (№ 1–2). Ч.1. Історичні науки. С. 35.

⁷⁶ Глушковецький А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2010. С. 232, 321; Списки по всей Подольской губернии лиц, учреждений, обществ, товариществ и компаний ... С. 170.

⁷⁷ Пиріг Р. Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. К.: Інститут історії України, 2016. С. 466.

ропадського, було приблизно 3 тис. учасників⁷⁸. У такому випадку Поділля мали представляти від 375 делегатів. Прізвища окремих з них відомі.

Арештований за радянської влади В. Данілов згадував про свою і А. Маса участь у з'їзді хліборобів 29 квітня 1918 р. Згідно з ним, «У середині квітня місяця 1918 р. наш союз отримав запрошення від Київського союзу земельних власників прибути на з'їзд представників союзів хліборобів-власників від України для розв'язання різних економічних питань. ...»⁷⁹. Можливо, В. Данілов у 1919 р. свідомо не називав імена інших вінницьких делегатів на з'їзд хліборобів, оскільки не хотів наражати їх на репресії радянської влади.

У з'їзді 29 квітня брали участь також інші діячі хліборобського руху Поділля, зокрема, від Проскурівського повіту⁸⁰. Учасниками з'їзду були, пов'язані з Поділлям, Д. Гейден, М. і О. Гіжицькі, колишній голова Подільської губернської управи П. Александров, якого обрали до комісії з'їзду для погодження в промовах⁸¹. До президії з'їзду від Поділля були обрані Іван Іванович Базарський і Іван Федорович Бордюжевич⁸² (у травні 1918 р. став балтським повітовим старостою). Н. Король у своїх спогадах відзначав, що у з'їзді хліборобів також брали участь консервативно налаштовані предводителі дворянства Брацлавського і Гайсинського повітів Поділля П. Балашов і О. Севастьянов⁸³, поміщики з сіл Кузьминці та Лукашівка Е. Бонецький

та А. Собанський⁸⁴. Н. Король зазначав, що більшість учасників хліборобського конгресу «хотіла, щоб гетьманом обов'язково був військовий, бо, мовляв, українська традиція вимагає, щоб гетьман був військовою людиною. Особливо на цьому настоювали консерватисти, як Балашов ... , Севастьянов ...»⁸⁵. Учасником хліборобського також був поміщик с. Вербки-Волоської Ольгопільського повіту Ф. Ю. Вишневський⁸⁶.

Н. Король вважає, що селян з Київщини й Поділля в союзі хліборобів не було⁸⁷. На думку П. Григорчука і О. Яременка, оскільки «в цей період активно проводились весняні сільськогосподарські роботи і сумнівно чи було багато бажаючих пожертвувати майбутнім урожаєм заради політичної акції»⁸⁸. Водночас, відомо про участь у з'їзді хліборобів селян Кам'янецького повіту О. Стефанцова (с. Стефоновка) і С. Юрчека (с. Сокол)⁸⁹. Сільська громада Нижніх Панивців Кам'янецького повіту на своїх зборах вирішила відмовити в отриманні землі і позбавити права голосу селян Ф. Букатка і Г. Гаврилюка за те, що вони пішли проти Центральної Ради та УНР і таємно послали делегата до Києва на хліборобський з'їзд, де обрано гетьмана і вчинено переворот. У с. Демовці Проскурівського повіту збори селян ухвалили резолюції проти гетьманської влади і поставили питання про переслідування селян – учасників з'їзду хліборобів⁹⁰. У Голдашівці Ольгопільського повіту побили землевласників Гайновського і Яремчука за те,

⁷⁸ Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 роках. Спомини і роздуми. Торонто: Др. оо Василян, 1971. С. 338.

⁷⁹ ДАВіО, ф. Р-207, оп. 6, спр. 24, арк. 4–5.

⁸⁰ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 76, арк. 2 зв.

⁸¹ Дорошенко Д. І. Історія України, 1917–1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К. Ю. Галушко. К.: Темпора, 2002. Т. II. С. 27.

⁸² Дорошенко Д. І. Історія України, 1917–1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд.: К. Ю. Галушко. К.: Темпора, 2002. Т. II. С. 26.

⁸³ Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України. Уривок зі спогадів. Нью-Йорк, 1967. С. 14.

⁸⁴ Рекрут В. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917–1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Кн. II: Боротьба за державність України в роки гетьманату та становлення Директорії УНР. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. С. 14, 279.

⁸⁵ Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України. Уривок зі спогадів. Нью-Йорк, 1967. С. 14.

⁸⁶ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 76, арк. 10 зв.

⁸⁷ Король Н. Як Павло Скоропадський став гетьманом України. Уривок зі спогадів. Нью-Йорк, 1967. С. 14.

⁸⁸ Григорчук П. С., Яременко О. І. Хліборобський рух в Україні у 1917-1918 рр. і його роль у встановленні влади П. Скоропадського // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2000. Вип. III. С. 87.

⁸⁹ Гражданская война на Украине 1918–1920. Сб. док. и мат. В трех т., четырех кн. Т 1, кн. 1. К., 1967. С. 219; ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 59, арк. 61 зв.

⁹⁰ Лозовий В. С. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917–1920 рр.: історичний аспект. С. 50.

що вони їздили у м. Бершадь для обрання представників в Київ на з'їзд хліборобів⁹¹.

Втім, роль власне селян в обранні гетьмана не була вирішальною. Публіцист Б. Войнарович зауважив у часописі «Тризуб» в 1938 р. присутність на з'їзді «невеликої кількості спантелених українських хліборобів, що після «виборів» із здивованням приходили питатися до будинку Центральної Ради, що властиво сталося ... »⁹².

Союз земельних власників організаційно і структурно продовжував розвиватись після гетьманського перевороту. Перший з'їзд СЗВСТ Подільської губернії у Вінниці 12 травня 1918 р. ухвалив рішення про приєднання організації до Київського обласного союзу земельних власників⁹³. 26–29 травня 1918 р. київський обласний осередок був реорганізований у Всеукраїнський союз земельних власників⁹⁴. Влітку 1918 р. зареєстровано низку повітових осередки землевласників на Поділлі. 3 червня Вінницький окружний суд зареєстрував «Союз Земельних Власників і Сільських Господарів Літинського повіту»⁹⁵, 20 серпня – «Летичівський союз земельних власників»⁹⁶, 23 серпня – «Союз земельних власників Вінницького повіту»⁹⁷. Про наявність осередків у селах і волостях точних відомостей немає. Припускаємо, що в окремих місцевостях вони діяли, що засвідчує поіменний список 275 членів Богопільського відділу Балтського повітового союзу земельних власників⁹⁸. Окремі документи згадують існування осередків хліборобів-власників у Гавришівці та Широкий Греблі на Вінниччині⁹⁹.

Союзи землевласників були опорою політичного режиму П. Скоропадського. Члени організації активно впливали на політичне і економічне життя загалом в Україні та, зокрема, на Поділлі. Наприклад, З'їзд Всеукраїнського союзу земельних власників, що відбувся наприкінці травня, в ультимативній формі зажадав участі його представників у розробці законодавчої бази аграрної реформи¹⁰⁰.

2–15 травня 1918 р. М. Гіжицький працював державним секретарем Української Держави. За його ініціативою була заснована особиста розвідка голови держави – «Особливий відділ штабу Гетьмана»¹⁰¹.

Впливовою постаттю в Українській Державі був Ф. Гейден, хоч він і розглядав її як тимчасову, перехідну форму до відновлення єдиної Росії¹⁰². Д. Гейден працював у комісії з розробки земельної реформи та у комісії з підготовки нового земського положення. У контексті роботи в останній, 26 червня 1918 р. просив губернського старосту Поділля С. Кисельова надіслати списки виборців в Державну Думу¹⁰³.

У цих самих комісіях працював П. Александров, який також із 8 липня був членом Ради міністра внутрішніх справ¹⁰⁴.

У результаті роботи комісій із реформування органів самоврядування 5 вересня і 2 жовтня було ухвалено відповідні закони. Вони обмежували принцип загального голосування й відновлювали куріальну систему виборів. Метою цієї зміни було зміцнити вагу заможного й середнього прошарків селян у самоврядуваннях

⁹¹ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 29, арк. 1.

⁹² *Войнарович Б.* «Ювілей» новітньої малоросійщини. // Тризуб. 1938. Ч. 19. 8 травня. С. 10.

⁹³ Слово Подоліи. 1918. № 1. 15 мая. С. 3.

⁹⁴ *Пиріг Р. Я.* Соціально-політична база гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. К., 2007. Вип. 2. С. 105.

⁹⁵ ДАВіО, ф. Д-172, оп. 12, спр. 155, арк. 1–1 зв.

⁹⁶ ДАВіО, ф. Д-172, оп. 25, спр. 747, арк. 11.

⁹⁷ ДАВіО, ф. Д-172, оп. 25, спр. 490, арк. 4–7.

⁹⁸ ДАВіО, ф. Р-1196, оп. 1, спр. 24, арк. 13, 18.

⁹⁹ *Чекістське досье окупованої України. Зб. док.: у 3 т., Т. 1 / Р. Круцик; упорядкув. Р. М. Круцик, С. А. Жовтий.* К.: Вид-во Преса України, 2014. С. 158.

¹⁰⁰ *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. К.: Інститут історії України, 2011. С. 169.

¹⁰¹ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995. С. 206–207.

¹⁰² *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. К.: Інститут історії України, 2011. С. 169.

¹⁰³ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 204, арк. 304–304 зв.

¹⁰⁴ «Скоропадського я знав с малых лет». Воспоминания графа Д. Ф. Гейдена. 1920-е гг. Публикацию подготовил к. и. н. А. С. Пученков // Исторический архив. 2012. № 3. С. 145; Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1 / Упоряд. Р. Пиріг (керівник) та ін. К.: Темпора, 2015. С. 138.

і усунути з них революційні елементи, які часто займалися політикою замість вирішення місцевих справ. Однак провести нові вибори до земств і міських дум у листопаді-грудні не вдалося через складну політичну ситуацію¹⁰⁵.

У комісії з підготовки земельної реформи члени Союзу земельних власників фактично блокували розробку аграрної реформи¹⁰⁶.

Значна частина селянства не підтримувала гетьманат, неоднозначно ставилась до представників хліборобського руху, пов'язуючи їх з державним переворотом 29 квітня. Наприклад, 4 травня мешканці с. Слобідка-Носковецька заявили, «що вони нікого не уповноважували обирати Гетьмана, вважають хліборобів, обравших в Києві Гетьмана, самозванцями ...»¹⁰⁷.

Самі союзи земельних власників висловлювали підтримку владі. Серед делегацій землевласників 8 травня гетьмана вітала делегація хліборобів-поляків і домовласників поляків Поділля¹⁰⁸. Спогади про цю подію і свій наступний візит до П. Скоропадського залишив З. Грохольський. Критикуючи його небажання опертись у розбудові Української Держави на союз із Польщею та проросійські погляди, Грохольський писав: «гетьман Скоропадський видався мені ніяким політиком і ніяким лідером. Здавалося, він недооцінював відповідальності свого стано-

вища, не виявляв власних амбіцій і ніби взагалі не мав необхідних лідерських якостей»¹⁰⁹.

З'їзд СЗВСГ Подільської губернії у Вінниці 12 травня 1918 р. рекомендував владі здійснити низку заходів по стабілізації ситуації на місцях, зокрема, роззброїти населення, усунути революційних діячів, реорганізувати органи земського самоврядування¹¹⁰.

24 травня делегація від Подільської спілки земельних власників у складі І. Осинського, І. Раковича, С. Градовського, І. Товкача, А. Демцова та інших вітала гетьмана і вручили доповідну записку про місцеві потреби і прохали утворити тверду владу, котра встановила б цілковитий лад та законність на Україні¹¹¹.

За дозволом губернського старости відбулися збори та з'їзди союзу землевласників: у Гайсинському повіті (26 травня)¹¹², в Новій Ушиці (2 червня)¹¹³, у Брацлаві (9 червня)¹¹⁴, в Ольгополі (9 червня)¹¹⁵, у Літині (12 червня)¹¹⁶, у Могилеві-Подільському (15 червня)¹¹⁷, у Балті (24 червня)¹¹⁸, у Кам'янці-Подільському (25 червня)¹¹⁹, у Ямполі (12 липня)¹²⁰. Збереглися відомості про кількість учасників окремих з них. Так, в Ольгополі їх було 300¹²¹, у Ямполі – 70, з яких 50% – селян¹²², у Могилеві-Подільському – понад 200¹²³.

З'їзди декларували підтримку влади та рекомендували здійснювати жорстку внутрішню

¹⁰⁵ Кравчук О. М., Мельник Н. М. Політика української Гетьманської держави 1918 р. щодо органів місцевого самоврядування. // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2009. Вип. 15. С. 64.

¹⁰⁶ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Вольфрам Дорнік та ін. ; упоряд. В. Дорнік ; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. К.: Ніка-Центр, 2015. С. 148.

¹⁰⁷ Східне Поділля в добу Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. — грудень 1918 р.). Вінниця: О. Власик, 2008. С. 137.

¹⁰⁸ Відродження. 1918. № 34. 10 травня. С. 3.

¹⁰⁹ Грохольський З. Спогади 1891–1927 років. Вінниця: «ТВОРИ», 2024. С. 223.

¹¹⁰ Слово Подолі. 1918. № 1. 15 мая. С. 3.

¹¹¹ Відродження. 1918. № 47. 26 травня. С. 3.

¹¹² ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 139, арк. 11.

¹¹³ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 139, арк. 34.

¹¹⁴ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 139, арк. 80.; Глушковецький А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2010. С. 285.

¹¹⁵ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 76, арк. 6.

¹¹⁶ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 139, арк. 93.

¹¹⁷ Сайн-Витгенштейн Е. Н. Дневник 1914–1918. Подгот. к печати М. Разумовская. Париж: YMCA-PRESS, 1986. С. 211.

¹¹⁸ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 139, арк. 140.

¹¹⁹ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 139, арк. 139.

¹²⁰ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 7, арк. 39.

¹²¹ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 76, арк. 6.

¹²² ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 7, арк. 39.

¹²³ Любовець О. М. Всеукраїнський союз земельних власників у політичній системі гетьманату П. Скоропадського. // Український історичний журнал. 2008. № 4. С. 67.

політику для придушення анархії в селах, як, наприклад, учасники з'їзду в Ольгополі¹²⁴.

Про різноманітний вплив членів союзів землевласників згадував В. Приходько. Згідно з ним, «ці Союзи фактично керували Україною за гетьмана Скоропадського. Вони висувували своїх кандидатів на повітових і губерніяльних старост, на начальників поліції і відразу зайнялись справою, яка їх найбільш цікавила: одібранням від селян своєї землі, де вона була вже зайнята, а також своєї худоби та реманенту, де його розібрали селяни. А щоб опанувати усім життям в повіті, звернули свою спеціальну увагу на повітові земства (самоврядування), де сиділи їхні головні «вороги» ... І почалися на Україні різні утиски, а в першу чергу арешти голів і членів повітових народніх управ, щоб залишити повіт без проводу і опозиції. Ця вакханалія арештів та усувань діячів повітових самоврядувань в повній мірі торкнулася і Поділля. Мотивом для адміністративних усувань з посади голови або членів повітових управ найчастіше був – брак освіти чи високої освіти, молодість, себ-то, значить нездатність керувати земськими справами. А мотивом для арештів – «революційна діяльність» – цій карі підпадали більш яскраві політичні діячі, голови селянських спілок, організатори селянства, кооператори і под. І так по цілому Поділлію почалися арешти. ... »¹²⁵.

Вплив союзів землевласників, зокрема, на формування кадрового складу гетьманської адміністрації підтверджують інші джерела. Спершу посаду губерньського старости Поділля було запропоновано О. Савостьянову. Після його відмови, за ініціативою Д. Гейдена губерньським старостою Поділля призначено голову Проскурівської повітової продовольчої управи, почес-

ного голову Проскурівського відділу Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості С. Кисельова, а вінницьким повітовим старостою – П. Гусакова. Про ініціативою вінницького осередку союзу щодо призначення П. Гусакова повідомляла 5 червня газета «Слово Подолі». Призначення О. Подерні Кам'янецьким повітовим старостою підтримали І. Ракович і О. Гіжицький¹²⁶, останній також – А. Тітаренка Ольгопільським повітовим старостою¹²⁷. Водночас, з'їзд Брацлавського союзу земельних власників 25 травня безрезультатно просив призначити повітовим старостою О. Новицького, колишнього ісправника в Ольгопільському і Брацлавському повітах¹²⁸.

У Кам'янецьку повітову управу на вимогу місцевого союзу землевласників С. Кисельов призначив колишнього земця, чорносотенця поміщика Нехаєва, який виступав за розпуск губерньської управи, що губерньський староста не підтримав¹²⁹. Прикметно й те, що обґрунтовуючи прохання звільнити С. Кисельова, арештованого під час протигетьманського повстання, Подільський губерньський національний союз зауважував, що губерньський староста «стримував ворожі напади хліборобів-власників на українські організації»¹³⁰.

Також зауважимо, що після перевірки та розпуску Ольгопільського земства, ініційованого місцевим осередком союзу, його голова О. Юшневський наприкінці липня очолив дореволюційний склад земської управи¹³¹.

С. Кисельов спробував знайти серед землевласників опору для зміцнення влади в регіоні. 8 червня він запропонував повітовим старостам налагодити взаєморозуміння із союзами землевласниками та про жертви на формування Дер-

¹²⁴ ЦДАВО України, ф. 1216, оп. 1, спр. 76, арк. 27.

¹²⁵ *Приходько В.* Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / Віктор Приходько; упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. С. 270–271.

¹²⁶ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 99, арк. 5.

¹²⁷ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 104, арк. 16, 23.

¹²⁸ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 96, арк. 3–6, 33.

¹²⁹ *Приходько В. К.* Повстання Українського Університету в Кам'янці на Поділлі. // *Наша культура*. Варшава, 1935. Кн. 6. С. 368, 369.

¹³⁰ Подільський губерньський староста Сергій Кисельов (1877–1937) у документах епохи / Автори-упорядники: О. М. Кравчук, І. І. Ратушняк, К. В. Завальнюк. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 211.

¹³¹ *Рекрут В.* Іполит Зборовський (1875–1937). На перехресті двох епох. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2014. С. 317; *Антонішин А. П.* Реформа місцевих органів самоврядування на Поділлі 1918 року (доба гетьманату). // *Збірка наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Українська Держава Павла Скоропадського: державотворчі замисли та історичні наслідки»*. Хмельницький, 2008. С. 56.

жавної варти¹³². Очевидно, результативність цього кроку не була високою, адже вже 17 липня С. Кисельов звернувся до міських управ Поділля з проханням про допомогу в організації підрозділів Державної варти¹³³. На початку жовтня 1918 р. загальні збори СЗВСГ у Вінниці звернулись «з проханням здійснити енергійні заходи до знищення банд, проти яких місцеві варти безсилні»¹³⁴. Водночас, влада продовжувала сподіватись на підтримку землевласників. 18 жовтня С. Кисельов пропонував повітовим адміністраторам створити для допомоги варті добровільні загони з «свідомих хліборобів та інтелігенції»¹³⁵.

Члени союзу землевласників також прагнули впливати на економічні процеси в краї. 27 червня О. Савостьянов пропонував А. Масу клопотати в Міністерстві фінансів і інших відповідних установах про забезпечення місцевого відділення Державного Банку достатньою кількістю грошових знаків для розрахунку на підприємства сільськогосподарської промисловості, з метою запобігти виступам незадоволених працівників. Це було у той же день розглянуто на засіданні союзу¹³⁶.

Ключовим питанням для землевласників було відновлення майнових прав. Про це представників влади просили різні організації, зокрема, місцеві осередки спілки хліборобів-власників та окремі поміщики. Це стосується, зокрема, звернення Проскурівського відділу товариства сільського господарства (25 травня)¹³⁷, земле-

власників Летичівського повіту (26 травня)¹³⁸, землевласників Гайсинщини (4 червня)¹³⁹, СЗВСГ Подільської губернії (5 червня)¹⁴⁰, союз земельних власників Ольгопільського повіту (9 червня)¹⁴¹, Кам'янецький союз земельних власників (15 червня)¹⁴².

Ще 15 травня 1918 р. влада ухвалила тимчасові правила про діяльність земельних комісій¹⁴³, але вони почали створюватись тільки наприкінці літа. Причому, перед передачею їм справ про розгром маєтків спеціальні експертно-оціночної комісії Союзу земельних власників визначали середні ціни живого і мертвого інвентаря «для керівництва при підрахуванні збитків, завданих погромами». Засідання такої комісії СЗВСГ Подільської губернії відбулись 5, 6 і 8 червня у Вінниці. Ухвалено визначати збитки «за цінами, відповідаючи ми сучасному моменту»¹⁴⁴. Ці дві комісії завершили свою роботу на початку вересня¹⁴⁵. 14 жовтня у зверненні подільських діячів Українського Національного Союзу до С. Кисельова вказувалось на відсутність в губернії прикладів розгляду комісіями непорозумінь між поміщиками та селянами: «... Всі прохання в цих справах, котрі подавалися до української влади з боку селян, як ними, так і їх повіреними, попадали звичайно в союз хліборобів і залишалися без всяких наслідків. ...»¹⁴⁶.

Спочатку губернський староста Поділля безумовно підтримав відновлення приватної власності. У своєму першому зверненні до населення від 1 червня він закликав добровільно

¹³² Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877–1937) у документах епохи. С. 104.

¹³³ Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877–1937) у документах епохи. С. 131.

¹³⁴ Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Звіти департаментів державної варти та політичної інформації (1918–1922) / Упорядкував Валентин Кавунник. Київ, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2018. С. 135.

¹³⁵ *Кравчук О. М.* Діяльність С. І. Кисельова на посаді губернського старости Поділля (1918 р.). // Наукові записки ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2008. Вип. 14. С. 339.

¹³⁶ *Кароєва Т., Корзун О.* Мас Аріст Арістович // Українська революція (1917–1921) в іменах: вінницькі сторінки: біографічний довідник. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. С. 143; ДАВіО, ф. Р-207, оп. 6, спр. 57, арк. 61.

¹³⁷ ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 153, арк. 30.

¹³⁸ там само, арк. 25.

¹³⁹ Там само, арк. 49-50.

¹⁴⁰ Там само, арк. 101.

¹⁴¹ *Кравчук О.* Програма і протокол з'їзду хліборобів у м. Ольгопіль 9 червня 1918 року. // Краєзнавець Хмельниччини: науково-краєзнавчий збірник. Хмельницький, 2024. Вип. 17. С. 157–165.

¹⁴² ЦДАВО України, ф. 1793, оп. 1, спр. 153, арк. 70.

¹⁴³ *Лозовий В.* Аграрна політика уряду П. Скоропадського і селянство // Київська старовина. 2005. № 3. С. 97.

¹⁴⁴ ДАВіО, ф. Р-207, оп. 6, спр. 57, арк. 59–62.

¹⁴⁵ Слово Подолі. 1918. № 90. 3 сентября. С. 2.

¹⁴⁶ Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877–1937) у документах епохи. С. 177.

повернути майно поміщиків¹⁴⁷. Але вже 5 червня він просив командира 129 австро-угорської бригади допомагати її підрозділами повітовим старостам у відновлення права власності¹⁴⁸.

Стосовно каральних експедицій, то фактично, на зміну екстремізму незаможного селянства 1917 – початку 1918 рр. прийшла помста поміщиків за допомогою окупаційних військ¹⁴⁹.

Майнові відшкодування поміщиків, каральні експедиції, критикував, зокрема, В. Приходько: «... Землевласники на Україні, а зокрема на Поділля, зовсім не захотіли рахуватись з тими глибокими психологічними і фактичними змінами, що їх принесла революція. Зворот своїх маєтків – ось була їхня мета. ... Цю реалізацію вони уявляли собі дуже елементарно. Брала зі собою команду чужих вояків з німецької чи австрійської армії і їхали у своє село відбирати від селян свій реманент – худобу, сільсько-господарське знаряддя та інше майно. ... Ходили по селі, заходили на подвір'я і тут забирали і своє і чуже, а при будь-якій спротиві, били, арештували і подібне. На селі був плач, зойк, прокльони та жадова помсти. Зокрема, на Поділля прийшло військо австрійське – серед нього, побіч німців було немало поляків та мадярів, як жовнірів так і старшин. Отже оповідали, що поміщики поляки нав'язували знайомство із старшинами поляками і запрошували їх у свій маєток, де кілька днів ішло гостювання, балювання та пиятика, а після того такі, розагітовані представники чужої військової сили виходили на село «бити мужиків». Оповідали, що били, а при тім приговорювали: «оце тобі свобода, оце революція, оце – Україна». Порядок акції був такий: до губерніяльного старости, а в повіті, очевидно, до повітового старости являвся поміщик і прохав приділити йому команду війська для повернення свого майна. Таку команду приділяв командат

якоїсь військової австрійської частини ... і «екзекуція» виїздила на село». В. Приходько неодноразово зустрічав у будівлі губернської адміністрації таких поміщиків, які викликали відразу навіть у С. Кисельова. В. Приходько згадував: «... одного разу, Кисельов мені сказав: оце сидить повна прийомна поміщиків. Ці люди виявляють таку елементарну жадність, що аж противно»¹⁵⁰. Прикметним є констатування 18 червня С. Кисельовим у циркулярі старостам, що репресії щодо селян, наплив поміщиків у приймальнях посадових осіб створюють враження, ніби влада захищає права та інтереси лише заможних прошарків суспільства, а не всіх соціальних верств. Це значно підривало авторитет влади. Він закликав старост захищати інтереси головним чином дрібних власників – хліборобів, вбачаючи у них соціальну базу режиму¹⁵¹.

Спостерігши, що поміщики застосовували насильницькі методи та каральні експедиції та масштаби цього явища, С. Кисельов скорегував свою позицію. 26 липня 1918 р. в обов'язковій постанові він констатував, що майно поміщикам ще не всюди повернуто. Він знову вимагав від селян негайно повернути живий і мертвий інвентар і, за узгодженням з поміщиками, відшкодувати вартість того майна, що неможливо повернути. Водночас він категорично забороняв карні експедиції. За неможливістю досягнення згоди між селянами і поміщикам справи мали бути передані до згаданих земельних комісій¹⁵². 21 серпня, реагуючи на дії поміщика с. Чанькове В. Скибневського, він просив командира 25 австрійського корпусу «не приймати без прохань о тім української влади репресивних заходів до селян по справі справляння втрат землевласників по їх призначенню»¹⁵³. А у своєму зверненні до населення від 30 вересня староста недвозначно заборонив насильницьке і самовільне стягування збитків з селян¹⁵⁴.

¹⁴⁷ Подільський губерньський староста Сергій Кисельов (1877–1937) у документах епохи. С. 99.

¹⁴⁸ Там само. С. 102.

¹⁴⁹ *Калитко С. Л.* Карні експедиції на Поділля в 1917 р. – навесні 1918 р. та участь в них австро-угорської армії. // *Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р.* Вінниця, 2015. С. 262.

¹⁵⁰ *Приходько В.* Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / Віктор Приходько; упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. С. 296–298.

¹⁵¹ *Лозовий В. С.* Поділля в період гетьманату (1918 р.). Навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: «МЕДОБОРИ», 2007. С. 10.

¹⁵² Слово Подолі. 1918. № 66. 3 августа. С. 1.

¹⁵³ Подільський губерньський староста Сергій Кисельов (1877–1937) у документах епохи. С. 142.

¹⁵⁴ Подільський губерньський староста Сергій Кисельов (1877–1937) у документах епохи. С. 162–163.

Втім, влада була залежною від поміщиків і дієвих заходів проти їх самочинних дій не ухвалювала.

Каральні експедиції тривали до осені 1918 р. Згадуючи своє тогочасне перебування в одному з повітів Поділля кадет С. Штерн писав: «Майже кожного вечора, на заході сонця, з якого-небудь з навколишніх сіл лунали постріли – спочатку рушничні, потім – кулемети, зрештою, – гармати. Це діяли «контрибуційні» загони»¹⁵⁵. Зокрема, повернення у с. Лісниче пана Дунчевського із загonom австрійців супроводжувалось гарматним обстрілом села¹⁵⁶. У с. Демівка каральна експедиція використовувала шомполи і батоги¹⁵⁷. Експедиції супроводжувались накладенням на селян контрибуцій. Один із конкретних прикладів участі членів союзів землевласників в організації каральних експедицій є свідчення селян Єфимівки. Вони стверджували, що А. Мас «під час гетьманщини приводив каральні загони (австрійців) які брали неймовірні штрафи за розібраний живий та мертвий інвентар і накладали контрибуції за кожен пропавший сніп ...»¹⁵⁸. За зруйнований панський маєток жителі с. Яланець сплатили 300 тис. крб, с. Лісниче – 150 тис., с. Рогізьська – 50 тис., Рахнівська – 45 тис. крб контрибуції, Тишківка – 71 тис. крб, Слобода Тишківська – 19150 крб. Велика Мочулка – 187 240 крб.¹⁵⁹

Українські просоціалістичні сили вкрай негативно сприймали політичні погляди та діяльність хліборобів-поміщиків. У меморандумі українського громадянства на Поділлі Подільському губернському старості на захист української державності від 27 серпня 1918 р зауважувалось: «Поводження адміністраторів та панів-хліборобів щодо цих розбурханих низів в сей час у свідомих українцях не може не ви-

кликати почуття обурення й пекучої тривоги за те, що може статися з нашою Україною. Користуючись допомогою мадярських військових команд, пани-хлібороби необачно намагаються стягнути з селян всі свої збитки, навіть ті, до яких спричинилися в свій час всякі перехожі большевицькі команди». У документі констатувалось, що «контрибуції накладаються на винних і невинних, навіть на тих, що й запевне не торкалися чужого добра. При стягуванні тих збитків чиняться такі зловживання, насильства й знуцання над селянством, що всякий терпець повинен обірватися. ...»¹⁶⁰. У зверненні подільських діячів Українського Національного Союзу до С. Кисельова від 14 жовтня хліборобів називали «хлібоїдами»¹⁶¹.

Загалом, організація карних експедицій проти подільського селянства не принесла результату, викликала активний спротив селян, їх вороже ставлення до окупаційних австро-угорських і німецьких військ та до політичних сил, що намагались відновити дореволюційні земельні відносини¹⁶².

Все вищезазначене врахували політичні противники гетьманату. 16 листопада 1918 р. у зверненні до населення Головної Команди Українських Республіканських військ «Народе український!» декларувалось, що новий уряд «дає поруку народові, що земля буде його власністю та що на віки вічні зноситься і касується на землях України Велика поміщицька посілість, що ссала кров з робочого люду». Мобілізовані народні сили України нова влада закликала, насамперед «роззброїти карательні отряди, що залили невинною кров'ю наших селян всю Україну, а також військові отряди поміщицькі, зложені з чужинців, як із російських офіцерів колишньої царської армії та інших наймитів. ...». А «поміщиків, що контрибуціями знесли

¹⁵⁵ Штерн С. Въ огне гражданской войны. Воспоминания. Впечатления. Мысли. Париж: Русское книгоиздательство Я. Поволоцкий и Ко, 1922. С. 26.

¹⁵⁶ Погончик Г. Бершадщина: з минулого – у майбутнє. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. С. 385.

¹⁵⁷ Рекрут В. Іполит Зборовський (1873-1937). На перехресті епох. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2014. С. 319.

¹⁵⁸ ДАВіО, ф. Р-207, оп. 6, спр. 57, арк. 8.

¹⁵⁹ Рекрут В. Іполит Зборовський (1873–1937). На перехресті епох. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2014. С. 295; Рекрут В. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917–1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Кн. II: Боротьба за державність України в роки гетьманату та становлення Директорії УНР. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. С. 85.

¹⁶⁰ Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877–1937) у документах епохи. С. 144–145.

¹⁶¹ Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877–1937) у документах епохи. С. 176.

¹⁶² Калитко С. Л. Карні експедиції на Поділлі в 1917 р. – навесні 1918 р. та участь в них австро-угорської армії. // Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р. Вінниця, 2015. С. 264.

народ та розправлялись з ним езекуціями та іншим насильством, арештувати і тримати як заложників під доглядом, до суду над ними. Родини арештованих не повинні виїжджати з того місця, аж до дальшого розпорядження». Крім того, «Всіх чиновників та російських офіцерів і начальників державної варти, що стояли на чолі карательних експедицій, убивали невинних селян і десятки тисяч неповинних людей запровадили до тюрми та вислали за границю – негайно арештувати і віддати під військовий суд Української Народної Республіки»¹⁶³.

З повстанням Директорії УНР осередки союзів земельних власників фактично припинили активну діяльність. За свідченням учасника союзу Л. Цибульського, документи союзу були знищені¹⁶⁴.

Доля діячів хліборобського руху по різному склалась. Провідні діячі союзу емігрували, зокрема, Д. Гейден, будучи одруженим на сестрі одного з командувачів добровольчої армії – генерала О. М. Драгомирова, у 1919–1920 рр. служив в цій армії. На еміграції проживав у Королівстві сербів, хорватів і словенців¹⁶⁵.

Олександр Савостьянов залишився на Поділлі. У Вінниці у 1924–1929 рр. був науковим консультантом Кабінету виучування Поділля. Також викладав у різних навчальних закладах, зокрема, у 1928 р. був викладачем Вінницького сільськогосподарського технікуму, а 1934 р. очолював кафедру біології та був професором Він-

ницького медичного інституту. Підготував низку праць з агротехніки зернових та технічних культур, флористики та семантики рослинного світу подільського регіону¹⁶⁶. У період німецької окупації 1941–1944 рр. – бургомістр Вінниці. Після Другої світової війни проживав у Парижі¹⁶⁷.

Частина діячів подільської спілки хліборобів було знищено радянськими репресивними органами. У 1919 р. П. Александров був вбитий у Києві на допиті в ЧК. У травні 1919 р. у Вінниці були арештовані такі колишні члени СЗВСГ, як В. Данілов, А. Мас, В. Гук і Я. Рокіцький¹⁶⁸. Окремі представники СЗВСГ були арештовані у справі Нідерландського консульства, зокрема, Е. Кумановський. Їх доля залишається невідомою, за винятком А. Маса, у серпні 1919 р. розстріляного більшовиками на залізничній станції Козятин¹⁶⁹.

Отже, утворення осередків союзу земельних власників на Поділлі засвідчує поляризацію інтересів суспільних верств під час розгортання Української революції. Землевласники уособлювали консервативний, гетьманський, етап революції, що об'єктивно робило їх непримиримою стороною соціального протистояння з його нетерпимістю і ненавистю. Діяльність союзів земельних власників щодо захисту своїх майнових інтересів наштовхувалось на неприйняття українським селянством. У підсумку радикалізація суспільно-політичних процесів в українському селі поглибилась, де виникли передумови повалення гетьманату та відновлення УНР.

References

1. Adams'kyj, V. (2023). Kandydats'ki spysky do Ukrajins'kykh Ustanovchykh zboriv u Podil's'kij vyborchij okruzi: personal'nyj sklad ta regional'na reprezentacija. *Visnyk Derzhavnogo arkhivu Khmel'nyts'koji oblasti «Podil's'ka starovyna»*. 1 (9), 4–18. [in Ukrainian].
2. Antonyshyn, A. (2008). Reforma miscevykh orghaniv samovrjaduvannja na Podilli 1918 roku (doba get'manatu). *Zbirka naukovykh prac' za materialamy Vseukrajins'koji naukovo-teoretychnoji konferenciji «Ukrajins'ka Derzhava Pavla Skoropads'kogo: derzhavotvorchi zamysly ta istorychni naslidky»*. Khmel'nyts'kyj, 53–60. [in Ukrainian].

¹⁶³ Подільський губернський староста Сергій Кисельов (1877–1937) у документах епохи. С. 206–207.

¹⁶⁴ ДАВіО, ф. Р-207, оп. 6, спр. 57, арк. 5 зв.

¹⁶⁵ «Скоропадского я знал с малых лет». Воспоминания графа Д. Ф. Гейдена. 1920-е гг. Публикацию подготовил к. и. н. А. С. Пученков // Исторический архив. 2012. № 2. С. 115–129. С. 118, 125.

¹⁶⁶ Кокус В. В. Савостьянов Олександр Олександрович // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2025. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-887198>

¹⁶⁷ Сорокина М. Ю. Меж двух диктатур: советские ученые на оккупированной территории СССР в годы Второй мировой войны (к постановке проблемы) // Ежегодник Дома Русского зарубежья имени А. Солженицина. М.: Дома Русского зарубежья имени А. Солженицина, 2012. С. 171.

¹⁶⁸ ДАВіО, ф. Р-207, оп. 6, спр. 22, арк. 8; ДАВіО, ф. Р-207, оп. 6, спр. 74, арк. 1.

¹⁶⁹ Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Червоний смерч над Поділлям. Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2008. С. 7, 11; ДАВіО, ф. Р-207, оп. 6, спр. 62, арк. 1.; Шлях. 1919. Ч. 43. 11 жовтня. С. 2.

3. Bilec'kyj, P. (2015). Uchast' inozemnykh pidprijemciv u nasinnjevo-selekcijnykh doslidakh na Podilli naprykinci XIX – na pochatku XX st. *Ivan Ogijenko i suchasna nauka ta osvita. Serija: Filologichna*, 12, 25–28. [in Ukrainian].
4. Galaty, V., Lozovyj, V. (2015). *Miscevi organy derzhavnoji vlady get'manatu v Pravoberezhnij Ukraini (kviten' – gruden' 1918 r.)*. Khmel'nyc'kyj: FOP Meljnyk A. A. [in Ukrainian].
5. Grygorchuk, P., Yaremenko, O. (2000). Khliborobs'kyj rukh v Ukraini u 1917–1918 rr. i yogo rol' u vstanovlenni vlady P. Skoropads'kogo. *Naukovi zapysky Vinnyc'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu im. M. Kocjubyns'kogo. Serija: Istorija*, 3, 84–88. [in Ukrainian].
6. Haj-Nyzhnyk, P. (2021). Derzhavna kanceljarija pry Radi ministriv Ukrainy 1918 r.: struktura, zavdannja, dijaljnist'. *Gileya*, 160, 34–54. [in Ukrainian].
7. Hlushkovec'kyj, A. L. (2010). *Demokratija v provinciji: vybory ta dijaljnist' deputativ Podil's'koi guberniji u Derzhavnykh Dumakh Rosijs'koi imperiji*. Kamjanec'-Podil's'kyj: PP Bujnyc'kyj O. A. [in Ukrainian].
8. Karojeva, T., Korzun, O. (2019). *Ukrajins'ka revoljucija (1917-1921) v imenakh: vinnyc'ki storky: biografichnyj dovidnyk*. Vinnytsia: «TVORY», 142–143. [in Ukrainian].
9. Kolesnyk, V. (2007). *Vidomi poljaky v istoriji Vinnychchyny: Biografichnyj slovnyk*. Vinnytsia: VMGO «Rozvytok». [in Ukrainian].
10. Kosakivs'kyj, V., Shpak-Kosakivs'ka, N. (2019). Selo Severynivka Zhmeryns'kogo rajonu na Vinnychchyni v roky Ukrainy 1917–1921. *Vinnychchyna: mynule ta sjogodennja. XXX Vinnyc'ka Vseukrajins'ka istoryko-krajeznavcha konferencija*. Vinnytsia, 350–362. [in Ukrainian].
11. Kravchuk, O. (2024). Programa i protokol zjizdu khliborobiv u m. Ol'gopil' 9 chervnja 1918 roku. *Krajeznavec' Khmel'nychchyny: naukovo-krajeznavchij zbirnyk*. Khmel'nyc'kyj, 17, 157–165. [in Ukrainian].
12. Kravchuk, O., Meljnyk, N. (2009). Polityka ukrainy 1918 r. shhodo organiv miscevoho samovirjaduvannja. *Naukovi zapysky Vinnyc'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu im. M. Kocjubyns'kogo. Serija: Istorija*, 15, 61–55. [in Ukrainian].
13. Kutashev, I. V. (2012). Seljans'kyj rukh doby Central'noji Rady (berezen' 1917 – kviten' 1918 rr.). Kyiv: Vydavnytstvo im. M. Dragomanova. [in Ukrainian].
14. Ljubovec', O. (2008). Vseukrajins'kyj sojuz zemel'nykh vlasnykiv u politychnij systemi get'manatu P. Skoropads'kogo. *Ukrajins'kyj istorychnyj zhurnal*, 4, 60–72. [in Ukrainian].
15. Lozovyj, V. (2005). Agrarna polityka urjadu P. Skoropads'kogo i seljanstvo. *Kyjivs'ka starovyna*, 3, 94–106. [in Ukrainian].
16. Lozovyj, V. (2011). *Pravosvidomist' seljanstva v period Ukrainy 1917–1920 rr.: istorychnyj aspekt*. Kamjanec'-Podil's'kyj: Kamjanec'-Podil's'kyj nacional'nyj universytet im. I. Ogijenka, redakcijnno-vidavnychij viddil. [in Ukrainian].
17. Lozovyj, V. S. (2007). *Podillja v period get'manatu (1918 r.)*. Navchal'no-metodychnyj posibnyk. Kamjanec'-Podil's'kyj: «MEDOBORY». [in Ukrainian].
18. Meljnuchuk, K. (2017). Obraz vlady ta ujavlennja pro «blaga revoljuciji» u seljan ta robitnykiv Ukrainy 1918 r. *Istorychnyj arkhiv. Naukovi studiji*, 18, 32–37. [in Ukrainian].
19. Myl'ko, V. (2016). *Ukrajins'ke predstavnytstvo v Derzhavnij Dumy Rosijs'koi imperiji (1906–1917)*. Kyiv: Instytut istoriji Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
20. Nagrebec'kyj, A., Yunic'ka, N. (2011). *Nash Derebchyn*. Vinnytsia: PP Baljuk I. B. [in Ukrainian].
21. Pogonchuk, G. (2013). *Bershadshyna: z mynulogo – u majbutnje*. Vinnytsia: Merkkjuri-Podillja. [in Ukrainian].
22. Pyrig, R. (2008). *Get'manat Pavla Skoropads'kogo: mizh Nimechchynju i Rosijeju*. Kyiv: Instytut istoriji Ukrainy. [in Ukrainian].
23. Pyrig, R. (2011). *Ukrajins'ka get'mans'ka derzhava 1918 roku. Istorychni narisy*. Kyiv: Instytut istoriji Ukrainy. [in Ukrainian].
24. Pyrig, R. (2007). Social'no-politychna baza get'manatu Pavla Skoropads'kogo (kviten' – gruden' 1918 r.). *Problemy vyvchennja istoriji ukrainy 1917–1921 rr.* 2, 103–113. [in Ukrainian].

25. Pyrig, R. Ya. (2012). Sojuz zemel'nykh vlasnykiv. *Encyklopedija istoriji Ukrainy*. Kyiv, T. 9. S. 736. [in Ukrainian].
26. Pyrig, R. (2016). *Dijal'nist'urjadiv get'manatu Pavla Skoropads'kogo: personal'nyj vymir*. Kyiv: Instytut istoriji Ukrainy. [in Ukrainian].
27. Rekrut, V. (2014). *Ipolyt Zborovs'kyj (1873–1937). Na perekhresti epokh*. Vinnytsia: Merkjjuri-Podillja. [in Ukrainian].
28. Rekrut, V. (2018). *Narysy zhyttja Gajsynshhyny. Ukrajins'ka revoljucija (1917–1921 rr.): Podiji. Osoby. Rozdumy. Knyga I: Doba Ukrajins'koi Central'noji Rady. (4 bereznja 1917 – 29 kvitnja 1918 rr.)*. Vinnytsia: TOV «Merkjjuri-Podillja». [in Ukrainian].
29. Rekrut, V. (2020). *Narysy zhyttja Gajsynshhyny. Ukrajins'ka revoljucija (1917–1921 rr.): Podiji. Osoby. Rozdumy. Knyga II: Borot'ba za derzhavnist' Ukrainy v roky get'manatu ta stanovlennja Dyrektori UNR*. Vinnytsia: TOV «Merkjjuri-Podillja». [in Ukrainian].
30. Reveguk, V. (2014). *Poltavshhyna v ogni ukrajins'koi revoljuciji (1917–1921 rr.)*. Poltava: PP Shevchenko R. V. [in Ukrainian].
31. Rud', O. (2013). Pans'ki sadyby Podillja: na prykladi Shpykivs'kogo majetku M. P. Balashova (kinec' XIX – pochatok XX st.). *Krajeznavstvo*, 2, 166–173. [in Ukrainian].
32. Savchenko, V. (2008). Pavlo Skoropads'kyj. Ostannij getjman Ukrainy. Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
33. Volovyk, V. P. (2000). Social'no-ekonomichne stanovyshe Podillja naprykinci XIX – na pochatku XX st. *Naukovi zapysky Vinnyc'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu im. M. Kocjubyns'kogo. Serija: Istorija*. Vinnytsia, 2, 56–70. [in Ukrainian].
34. Zaval'njuk, K., Stecjuk, T. (2008). *Chervonyj smerch nad Podilljam*. Vinnytsia: Derzhavna kartografichna fabryka. [in Ukrainian].
35. Zaval'njuk, O., Stecjuk, V. (2009). *Zemstva Podillja v dobu Ukrajins'koi revoljuciji 1917–1920 rr.* Kamjanec'-Podil's'kyj: Aksioma. [in Ukrainian].
36. Zinchenko, A. (2008). *Narysy istoriji podil's'kogo seljanstva: 1917–1930*. Vinnytsia: Derzhavna kartografichna fabryka. [in Ukrainian].
37. Zinchenko, O. (2013). *Predstavnyky Ukrainy v Derzhavnij radi Rosijskoi imperiji (1906–1917 rr.)*. Kharkiv: NTMT. [in Ukrainian].